

مبنای مسئولیت مدنی ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای در فقه اسلامی و حقوق ایران با مطالعه تطبیقی نظام‌های حقوقی فرانسه و کامن‌لا

محمدکاظم مهتاب‌پور*

چکیده

تعیین مبنای مسئولیت مدنی ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای (نظیر پزشکی، وکالت و مهندسی) همواره یکی از دغدغه‌های نظام‌های حقوقی مختلف بوده است. مشکل در تعیین مبنای مسئولیت مدنی این اشخاص، از یک سو تفاوت‌هایی است که ارائه خدمات حرفه‌ای با تولید و عرضه کالا داشته و نمی‌توان مبنای مسئولیت مدنی کالاها را در خصوص این اشخاص توسعه و تعمیم داد و از طرفی مراجعین به این اشخاص به دلیل عدم برخورداری از دانش و مهارت تخصصی، یارای اثبات تقصیر در برابر آنان را ندارند. تعیین مبنای مسئولیت مدنی ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای به این دلیل دشوارتر است که این اشخاص عموماً یک رسالت اجتماعی را برعهده دارند. در هر یک از نظام‌های حقوقی فرانسه و کامن‌لا، اگرچه مبنای اصلی مسئولیت ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای مبتنی بر تقصیر است، اما برای حمایت از مراجعین به این اشخاص، راهکارهایی برای اعمال مسئولیت محض در مواردی ارائه شده است که با استفاده از این راهکارها و با بومی‌سازی آن می‌توان قاعده عام مبنای مسئولیت مدنی این اشخاص در حقوق ایران را تبیین نمود. در حقوق ایران، برای حل مشکل پیش‌گفته و ایجاد توازن بین مسئولیت و رسالت اجتماعی اشخاص حرفه‌ای می‌توان در فرضی که ارائه خدمات منتهی به تولید کالا می‌گردد نظیر معمار یا پزشک داروساز، مبنای اتلاف و تسبیب را نظیر تولیدکننده کالاها اعمال نمود و در فرضی که خدمات به صورت صرف ارائه می‌گردد، در برابر طرف قرارداد و در خصوص تعهدات به نتیجه، مبنای مسئولیت بدون تقصیر و در خصوص تعهدات به وسیله و هم‌چنین در خصوص اشخاص ثالث که فاقد رابطه قراردادی هستند، مسئولیت مبتنی بر تقصیر را برقرار نمود.

واژگان کلیدی: اشخاص حرفه‌ای، مسئولیت مبتنی بر تقصیر، مسئولیت محض، مسئولیت قراردادی، ضمان قهری

مقدمه

از نظر لغوی، «حرفه‌ای» معادل فارسی واژه «Professional» است. در این معنا، حرفه‌ای در برابر «Amateur» به معنای «غیر حرفه‌ای» استفاده نمی‌شود؛ بلکه در واقع به عنوان یکی از اقسام «Occupation» به معنای «شغل» مورد استفاده قرار می‌گیرد. بنابراین «حرفه‌ای» وصفی برای خود اشخاص نیست، بلکه صفتی برای شغل و فعالیت‌های اشخاص است. توضیح آنکه وقتی از عبارت «معلم حرفه‌ای»، «راننده حرفه‌ای»، «وکیل حرفه‌ای» و امثال آن استفاده می‌شود، واژه حرفه‌ای بیانگر صفت شخصی است که به شغل معلمی، رانندگی و یا وکالت اشتغال دارد و هدف، تمییز این اشخاص از اشخاص تازه‌کار است. اما وقتی از «ارائه‌کننده خدمات حرفه‌ای» سخن می‌رود، مقصود اشخاصی است که به فعالیت‌های حرفه‌ای نظیر پزشکی و وکالت اشتغال دارند.

از طرف دیگر، از تعاریفی که از اشخاص حرفه‌ای ارائه می‌شود این نتیجه به دست می‌آید که وصف حرفه‌ای وصف شخصی است که ارائه خدمات خاص به دیگران را به عنوان شغل مداوم خود برگزیده است (Hurd, 1967: 77 & 78).

در خصوص اینکه چه اشخاصی حرفه‌ای به شمار می‌روند، وفاق نظری بین جوامع و اعصار مختلف وجود ندارد. با وجود این به نظر می‌رسد تردیدی در خصوص حرفه‌ای بودن پزشکان، وکلا و مهندسان وجود نداشته باشد. فعالیت یک پزشک، وکیل یا مهندس، اگرچه می‌تواند برتری اقتصادی را نیز برای وی به ارمغان آورد؛ اما بدو نظر به رسالت‌های اجتماعی نظیر سلامت، عدالت و توسعه و امنیت دارد و به همین دلیل است که ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای، با سایرین متفاوت بوده و مبنای مسئولیت ایشان نیز باید به صورت مجزا مورد بررسی قرار گیرد. چرا که این اشخاص از یک سو، رسالتی اجتماعی را بر عهده دارند و از طرفی از دانش و مهارتی برخوردارند که به سهولت و خارج از اجتماع خاص ایشان، برای سایر اشخاص قابل دسترسی نیست و همین موضوع اثبات تقصیر این اشخاص را برای مراجعین آن‌ها دشوار می‌سازد.

پژوهش‌هایی که در ادبیات حقوقی کشور در خصوص مبنای مسئولیت مدنی ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای صورت پذیرفته، بیش از هر چیز نظر بر نقد رویکرد موجود و با بهره‌گیری از تجربیات سایر نظام‌های حقوقی در تمایل به اعمال مسئولیت محض در خصوص ارائه‌دهندگان خدمات، تلاش در ارائه پیشنهاد برای نحوه قانون‌گذاری دارد و کمتر به تبیین مبنای مسئولیت در چهارچوب قوانین و مقررات موجود پرداخته شده است.

این در حالی است که هدف از پژوهش حاضر، تبیین مبنای مسئولیت مدنی ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای در چارچوب قوانین و مقررات موجود و با بهره‌مندی از تجربیاتی است که پیش از این در فقه

اسلامی وجود داشته، است به نحوی که نه فقط رسالت‌های اجتماعی ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای از واهمه مسئولیت ایشان معطل نماند، بلکه زیان‌دیده نیز در اثبات مسئولیت این اشخاص به دشواری نیافتد. به همین منظور در قسمت نخست مبنای مسئولیت مدنی ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای در نظام‌های حقوقی فرانسه و کامن‌لا به صورت مجزا مورد بررسی قرار گرفته تا در صورت امکان بتوان از تجربه این نظام‌ها در این خصوص بهره برد و سپس ضمن بررسی رویکردهای موجود در فقه اسلامی، مبنای مسئولیت ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای در نظام حقوقی ایران تبیین گردیده است.

۱. مسئولیت مدنی ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای در نظام‌های حقوقی فرانسه و کامن‌لا

در این مبحث، مبنای مسئولیت مدنی ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای در نظام‌های حقوقی فرانسه و کامن‌لا مورد بررسی قرار می‌گیرد تا زمینه تطبیق آن با مبنای این مسئولیت در فقه اسلامی و حقوق ایران فراهم گردد.

۱-۱. مبنای مسئولیت مدنی ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای در نظام حقوقی فرانسه

از آنجا که در حقوق فرانسه، نظام خاص مسئولیت مدنی که قابل اعمال بر خدمات معیوب باشد وجود ندارد، مسئولیت مدنی مبتنی بر تقصیر به عنوان قاعده عام مسئولیت مدنی در این کشور می‌تواند در مواردی که زیان ناشی از ارائه خدمات باشد، اعمال شود (Borghetti, 2016: 233). زمانی که رابطه قراردادی بین ارائه‌کننده خدمات و خواهان وجود داشته باشد، مسئولیت قراردادی خواهد بود و مسئولیت قراردادی در حقوق فرانسه به طور معمول، مسئولیت محض است. به این معنا که در صورت نقض قرارداد، متعهد تنها در صورتی می‌تواند از پرداخت خسارت خودداری نماید که اثبات نماید نقض تعهد ناشی از قوه قاهره بوده است. با وجود این، در عمل در قراردادهای ارائه خدمات، مسئولیت قراردادی شباهت زیادی به مسئولیت مبتنی بر تقصیر دارد؛ چرا که مدعی در غالب موارد باید اثبات نماید که متعهد، مانند یک شخص حرفه‌ای معقول عمل نکرده است، تا بتواند نقض تعهدات حرفه‌ای را نمایان سازد (Borghetti, 2016: 233). برای روشن شدن موضوع می‌توان به مسئولیت برخی ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای نظیر پزشکان و مهندسين معمار در این نظام حقوقی اشاره کرد. در آغاز توسعه چشم‌گیر علم پزشکی در اروپا در قرون نوزدهم و بیستم میلادی، در فرانسه نیز مانند انگلستان، مسئولیت این ارائه‌کنندگان خدمات در خصوص حوادث پزشکی، به صورت معمول مبتنی بر تقصیر بود. از این رو حتی رأی بالاترین مرجع اداری کشور فرانسه^۱ در سال ۱۹۹۳ در خصوص عدم مداخلت تقصیر در مسئولیت پزشک در دعاوی ناشی از

1. Conseil d'Etat

اقدامات پزشکی^۱ در دعاوی ناشی از وضعیت قبلی بیمار (Dyson, 2018: 305) مورد پذیرش دیوان عالی این کشور قرار نگرفت (Taylor, 2015: 25).

اما رفته رفته دادگاه‌های این کشور نسبت به توسعه موارد استثنا بر اصل تقصیر اقدام نمودند، تا از این طریق جبران خسارات ناشی از حوادث پزشکی را برای زیان‌دیدگان تسهیل کنند. (Taylor, 2015: 25) تجلی این موضوع در قوانین این کشور نیز هویدا است. بر اساس قانون سلامت عمومی فرانسه^۲ پزشک صرفاً در صورت تقصیر مسئولیت خواهد داشت. با وجود این در دو مورد استثنایی، مسئولیت محض پزشکان به رسمیت شناخته شده است: نخست؛ در خصوص عفونت‌های بیمارستانی^۳ که به بیمار مراجع طرف قرارداد، سرایت نماید و دوم؛ زیان‌های ناشی از نقص در وسایل پزشکی (Taylor, 2015: 27).

بند (۱) ماده ۱۱۴۲ قانون سلامت عمومی فرانسه نمونه‌ای از نظامی است که در سال ۱۹۸۵ میلادی بر اساس دستورالعمل اروپایی مسئولیت مدنی محصولات (کالاهای) معیوب^۴ بر مبنای مسئولیت محض شکل گرفته است (Taylor, 2015: 37).

رابطه بیمار و پزشک یا بیمارستان‌های خصوصی در حقوق فرانسه مبتنی بر قرارداد است. (Viny, 1995: 446) بنابراین در گذشته دعاوی بیمار بر پایه نقض تعهد قراردادی پزشک در خصوص به‌کارگیری مراقبت و مهارت معقول بر اساس ماده ۱۱۴۷ قانون مدنی این کشور مطرح می‌شد. البته مواردی نظیر اینکه بیمار در وضعیت بیهوشی به پزشک مراجعه نماید یا خانواده بیمار نسبت به طرح دعوا اقدام نمایند، مشمول ضمان قهری بوده و از مسئولیت قراردادی خارج بود. ضمناً در گذشته مسئولیت پزشک در بیمارستان‌های دولتی، بر مبنای مسئولیت اداری و مبتنی بر تقصیر بود؛ اما بر اساس قانون سلامت عمومی فرانسه، جز در موارد استثنایی، مسئولیت پزشک فارغ از اینکه در بیمارستان خصوصی یا دولتی فعالیت نماید، مبتنی بر تقصیر است. (Viny, 1995: 30)

در نظام حقوقی فرانسه نیز مانند انگلستان، یک پزشک زمانی مرتکب تقصیر شده است که رفتار او با معیارهای مراقبت یک پزشک متعارف با تخصص و در وضعیت مشابه، تطبیق نداشته باشد. (Bacache-Gibeili, 2012: 899) رفتار پزشک بر اساس سطح دانشی که در زمان رفتار منتهی به

1. aléa thérapeutique

2. Code de la santé publique

3. Nosocomial Infection

4. Council Directive 85/374/EEC of 25 July 1985 on the approximation of the laws, regulations and administrative provisions of the Member States concerning liability for defective products

خسارت معمول و رایج است مورد ارزیابی قرار می‌گیرد (Taylor, 2015: 31). ارزیابی تقصیر به عنوان مبنای مسئولیت مدنی به صورت نوعی انجام شده و رفتار شخص مطابق با رفتار پدر خوب خانواده ارزیابی می‌شود (Le Tourneau, 2005: 16). با وجود این، در حوزه ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای رفتار شخص، با رفتار شخص حرفه‌ای خوب، در حوزه مرتبط مورد سنجش قرار می‌گیرد (بادینی و شعبانی کندسری، ۱۳۹۷: ۶). از طرفی از آنجا که ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای گستره وسیعی از دانش‌ها و مهارت‌ها را در بر می‌گیرد، مفهوم شخص حرفه‌ای نسبی و متغیر است. بنابراین رفتار یک پزشک عمومی با پزشک متخصص سنجیده نمی‌شود، بلکه رفتار وی با رفتار شخص هم‌تراز او و در موقعیتی که او در آن به سر می‌برد مورد مقایسه قرار خواهد گرفت (Le Tourneau, 2005: 16).

مهندس معمار نیز بر اساس قراردادی که با مشتری منعقد می‌نماید، تعهدات مختلفی را برعهده می‌گیرد که در صورت نقض این تعهدات، در برابر مشتری مسئولیت خواهد داشت و از آنجا که بسیاری از تعهدات مهندس معمار در نظام حقوقی فرانسه، از نوع تعهدات به نتیجه است، مسئولیت وی نیز مسئولیت محض به شمار می‌رود (Gulizk, 2009: 205). همچنین مهندس معمار در برابر سایر اشخاصی که از نقص در ساختار ساختمان زبانی را متحمل گردند، بر اساس قواعد ضمان قهری، ضامن است (Knapp, 1983: 62 & 63).

بنابراین می‌توان گفت در نظام حقوقی فرانسه، مسئولیت ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای می‌تواند مسئولیت قراردادی باشد که در این صورت طیفی از مسئولیت مبتنی بر تقصیر تا مسئولیت محض برای وی در نظر گرفته می‌شود و این موضوع ارتباط مستقیمی به نوع تعهد شخص حرفه‌ای دارد و ملاک آن رفتار شخص حرفه‌ای متعارف در وضعیتی مشابه است. از سوی دیگر ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای در برابر سایر اشخاص نیز مسئول زیان ناشی از اعمال خویش هستند که به دلیل فقدان قرارداد، مسئولیت ایشان از نوع ضمان قهری بوده و مبنای مسئولیت ایشان مبتنی بر تقصیر خواهد بود.

۱-۲. مبنای مسئولیت مدنی ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای در نظام حقوقی کامن‌لا

در حقوق کامن‌لا در قرن نوزدهم میلادی، دادگاه‌ها به طور معمول از ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای حمایت کرده و صرفاً در موارد سهل‌انگاری سنگین^۱ آن‌ها را مسئول قلمداد می‌کردند (Rupert, 2015). به طور مثال دادگاه در دعوای پیکلی به طرفیت چندلس^۲ این‌گونه مقرر داشته است: «وکیل، صرفاً مسئول سهل‌انگاری سنگین خویش است» (Senkler, 1916: 165).

1. Gross Negligance
2. Baikie v Chandless (1811)

بنابراین در بسیاری دعاوی در نظام حقوقی امریکا و انگلیس نظیر دعوی پوروس به طرفیت لندیل^۱ وکیل در برابر موکل خود حتی در خصوص نادیده گرفتن قوانین و واقعیات پرونده مسئولیت نداشته است (Munson, 1894: 65). بنابراین بر اساس دیدگاه دادگاه‌ها در نظام حقوقی کامن‌لا، هر شخصی که عهده‌دار ارائه خدمات حرفه‌ای باشد، مکلف است سطح معقولی از مراقبت و مهارت را به کار بندد، لکن وکیل، مسئولیتی در خصوص پیروزی در دعوی مطروحه نداشته و پزشک نمی‌تواند درمان قطعی بیمار را تضمین کند؛ حتی هیچ شخصی حرفه‌ای مکلف نیست بالاترین سطح مراقبت را به کار بندد (Birks, 1996: 49). به بیان دیگر خدماتی که توسط ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای ارائه می‌شود، عمدتاً به نحوی است که نتیجه آن قابل تضمین نیست. به طور مثال وقتی یک وکیل، وظیفه دفاع از موکلی را برعهده می‌گیرد، نمی‌تواند نتیجه دعوا را به نحوی که به سود موکل خویش باشد، تضمین نماید. هم‌چنین یک پزشک نمی‌تواند اطمینان دهد که در نهایت بیمار وی بهبودی حاصل خواهد کرد. بنابراین ممکن است موکل شکست بخورد، زیرا دعوی وی از اساس قابل دفاع نبوده است و یا بیمار فوت کند، زیرا بیماری وی ناشناخته بوده است.

اما وضع همیشه به این سادگی نیست. به طور مثال ممکن است موکل شکست بخورد، زیرا دعوی وی بسیار پیچیده بوده و وکیل وی به قدر کافی توانمند نبوده یا بیمار به دلیل یک بیماری مبهم فوت کند، چرا که پزشک وی به قدر کفایت سریع و صاحب تشخیص نبوده باشد (Rupert, 1988: 537). همچنان که دادگاه عالی ایالت مین در قضیه کومبز به طرفیت بیده^۲ در سال ۱۸۹۶ مقرر داشت برای هر شخصی که با ادعای برخورداری از مهارت خاصی، خدمات خاصی را به جامعه ارائه می‌کند، برخورداری از مهارت و توان لازم برای انجام خدمات مزبور به طور معمول و منطقی الزامی است. هم‌چنین باید در انجام تعهدات خویش بدون سهل‌انگاری و با رعایت احتیاط عمل کند. لیکن هیچ تضمین ضمنی مبنی بر صحت کامل خدمات وجود ندارد. هیچ شرط ضمنی وجود ندارد که اشتباه در محاسبات رخ نخواهد داد. اشتباه در محاسبات نشانه فقدان مهارت نیست چرا که امکان اشتباه در هر کاری وجود دارد (Heisse, 2011: 4).

در اواسط قرن نوزدهم میلادی، در پاسخ به این پرسش که چه موضوعی می‌تواند خطای شخص حرفه‌ای تلقی شود، دادگاه‌ها نسبت به برگزاری آزمونی به نام «بلام»^۳ اقدام می‌کردند که میزان خطای

1. Lanphier v Phipos (1838)

2. Coombs v. Beede

۳. این تصمیم در سال ۱۹۵۷ پرونده آقای بلام (Bolam) به طرفیت بیمارستان فرین (Frein) اتخاذ شد و به همین دلیل به «آزمون بلام» شهرت یافت.

حرفه‌ای را به شرح ذیل توصیف می‌نمود: «این آزمون معیاری برای حد متعارف مهارت و توانایی و دانش برای برخورداری یک شخص از یک تخصص است. لازم نیست یک شخص از حداکثر تخصص حرفه‌ای برخوردار باشد بلکه کافی است، از میزان معمول و متعارفی از توانایی و مهارت در رشته خود بهره‌مند باشد» (Rastogi, 2007: 7).

موضوع در نظر گرفتن تعهد به مراقبت سخت‌گیرانه‌تر، برای ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای در حوزه ساختمان از سال ۱۹۷۵ توسط دادگاه تجدیدنظر انگلستان مطرح شد (Birks, 1996: 50). در دعوی شرکت گریوز اند کمپانی به طرفیت بیهام میکِل و شرکا^۱ که به دلیل طراحی سقف کارخانه به نحوی که تاب مقاومت در برابر لرزش‌های ناشی از حرکت جرثقیل را نداشت، مطرح گردید، دادگاه این‌گونه تصمیم گرفت که نه تنها شرکت مهندسی، تعهد خود را مبنی بر به‌کار بستن حد معقولی از مراقبت و مهارت، نقض کرده است؛ بلکه شرکت موصوف باید این موضوع را مدنظر قرار می‌دارد که سقف کارخانه باید برای هدفی که مورد نظر کارخانه‌دار است، مناسب باشد.^۲

این موضوع قبلاً در دعوی سامونلز به طرفیت دیویس^۳ نیز این‌گونه مورد توجه دادگاه قرار گرفته بود که «زمانی که یک دندان‌پزشک تعهد می‌کند که برای بیمار خویش دندان مصنوعی بسازد، این تضمین ضمنی وجود دارد که دندان، متناسب با لثه بیمار ساخته شود».^۴

در دعوی شرکت پارکوی به طرفیت وودروف^۵ دادگاه این‌گونه اظهارنظر نمود: مشاغلی که درگیر علمی غیر معین هستند، همواره باید برای مدیریت عوامل متغیر در آینده دست به قضاوت و پیش‌بینی بزنند. طبیعت نامعین این عوامل، پیش‌بینی حوادث آینده را به طور قطعی برای این‌گونه افراد حرفه‌ای غیرممکن می‌سازد... به دلیل عدم امکان اجتناب از خطا در ارائه این‌گونه خدمات، حقوق سنتی از این‌گونه افراد حصول نتیجه را مطالبه نمی‌کند، بلکه به‌کارگیری مهارت همراه با قضاوت منطقی مورد انتظار از افراد شاغل در آن حرفه را انتظار دارد.^۶

همان‌طور که ملاحظه می‌شود در نظام حقوقی کامن‌لا با توجه به موارد گوناگون، مسئولیت

1. Greaves and Co (Contractors) Ltd v Bayham Meikle and Partners (1975)

2. Available at:

<https://swarb.co.uk/greaves-and-co-contractors-ltd-v-baynham-meikle-and-partners-ca-1975>, Last visited: 2020,02,23.

3. Samuels v. Davis (1943)

4. Available at:

<https://swarb.co.uk/samuels-v-davis-1943>, Last visited: 2020,02,23.

5. Parkway Co. v. Woodruff (1993)

6. Available at:

<https://casetext.com/case/parkway-co-v-woodruff-1>, Last visited: 2020,02,23.

ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای از نوع محض و یا مبتنی بر تقصیر است. مسئولیت محض با در نظر گرفتن شرط ضمنی در قرارداد ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای در خصوص تعهد به تحقق نتیجه‌ای خاص علاوه بر تعهد به کارگیری مراقبت و مهارت توجیه می‌شود. همچنان که گفته شده است چنانچه معمار نقشه‌ای طراحی نماید که در آن از مصالح جدید و چه بسا آزمایش نشده استفاده شده باشد و علت امر نیز صرفه‌جویی در هزینه‌های تمام‌شده برای مالک و یا ارائه‌ی طرحی بهتر برای ساختمان باشد، در صورت شکست طرح و ورود زیان به افراد، معمار بر مبنای مسئولیت مطلق ضامن است (Greenstreet, 2015: 60) و در مواردی که معمار خود، پیمانکار نیز قرار می‌گیرد و هر دو وظیفه‌ی طراحی و ساخت را به عهده دارد می‌توان بر مبنای مسئولیت تولیدکنندگان، قائل به مسئولیت محض معمار بود (Miller, 1982: 116). با وجود این گاه، شرط ضمنی تضمین کیفیت و مناسب بودن خدمات در نظر گرفته نشده و کافی است که شخص حرفه‌ای وظیفه‌ی خود در مراقبت و به‌کار بستن مهارت معقول را انجام دهد (Birks, 1996: 52). لذا شخص حرفه‌ای در چنین فرضی در صورتی مسئول خواهد بود که اثبات شود به نحو معقولی وظیفه‌ی مراقبت و به‌کار بستن مهارت خویش را انجام نداده است. در مورد قراردادی یا خارج قراردادی بودن مسئولیت ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای در نظام حقوقی کامن‌لا لازم به توضیح است که تا پایان دهه ۱۹۶۰ میلادی، دادگاه‌ها به طور غالب از در نظر گرفتن مسئولیت قهری برای ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای خودداری کرده و مسئولیت این اشخاص را صرفاً قراردادی تلقی می‌کردند. اما رفته‌رفته و به ویژه پس از سال ۱۹۷۰ میلادی، آرای از دادگاه‌ها صادر شد که نشان از پذیرش ضمان قهری به عنوان مبنای مسئولیت این اشخاص نیز بوده است. (Rupert, 1988) به طور مثال در دعوی اولیور جی به طرفیت هت و سایرین^۱ این‌گونه مقرر شد که وکیل علاوه بر مسئولیت قراردادی در برابر موکل خود از باب ضمان قهری نیز مسئول شناخته می‌شود (Sutherland, 1984: 471).

همچنین، در دعوی ناکتون به طرفیت اشبرتون^۲ دادگاه این‌گونه مقرر داشت که: «پک وکیل با موکل خود قرارداد می‌بندد تا مهارت و مراقبت خویش را در انجام امور به کار گیرد. برای نقض این تعهد، ممکن است وکیل بر مبنای قرارداد مسئول شناخته شود. هم‌چنین ممکن است وکیل بر مبنای ضمان قهری و به دلیل نقض وظایفی که برعهده وی گذاشته شده مسئولیت داشته باشد» (Symmons, 1975: 80).

بنابراین در نظام حقوقی کامن‌لا، افزون بر مسئولیت قراردادی، اعمال قواعد ضمان قهری نیز بر

1. Oliver J in Midland Bank Trust Co. Ltd. v. Hett, Stubbs and Kemp (1979)

2. Nocton v. Ashburton (1914)

ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای امکان‌پذیر بوده و وظیفه مراقبت و به‌کارگیری مهارت علاوه بر اینکه یک تعهد قراردادی به شمار می‌رود، به عنوان یک الزام عمومی بر ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای حکم فرماست. خارج قراردادی بودن تعهد به مراقبت پزشک به عنوان یکی از نمونه‌های اشخاص حرفه‌ای، در رأی دادگاه لویزیانا در دعوی کوزان علیه کومستاک^۱ مورد تأیید قرار گرفت (Scott (Degan, 1982: 309).

۲. مسئولیت مدنی ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای در فقه اسلامی و حقوق ایران

در این مبحث، مبنای مسئولیت مدنی ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای در فقه اسلامی و حقوق ایران به تفکیک مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۱. مبنای مسئولیت مدنی ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای در فقه اسلامی

اگرچه در فقه اسلامی مبنای مسئولیت ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای به صورت مجزا مورد بررسی قرار نگرفته است، اما گاه به تناسب بحث در باب مسئولیت اجیر به مسئولیت مدنی پزشک، متصدی حمل و سایر مشاغل پرداخته شده است.^۲ بنابراین می‌توان از ملاک‌هایی که در باب مسئولیت پزشک یا «اجیر مشترک» ارائه شده است برای نیل به مقصود استفاده نمود.^۳

«اجیر مشترک» کسی است که کار خود را نه در برابر زمان معین، بلکه برای انجام کار مشخص اجاره می‌دهد. مثل آنکه لباس شخصی را بدوزد. به این دلیل به او اجیر مشترک گفته می‌شود که چنین کاری را برای هر کسی و در تمام اوقات انجام می‌دهد و هیچ یک از مستأجرین او مالک زمان مشخصی از کار وی نیست. (الشیخ الطوسی، ۱۳۸۷: ۲۴۱ و نیز ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰: ۴۶۸) به بیان دیگر مقصود از اشتراک این است که اجیر انجام کاری را برعهده بگیرد و این امکان بر هر کسی وجود داشته باشد که او را اجیر نماید و اجیر منفرد به معنای انجام کار در مدت معلوم است که در آن مدت تمام منافع شخص متعلق به مستأجر می‌باشد. (علم‌الهدی، بی تا: ۴۴۶) بر اساس این تعریف می‌توان گفت، پزشک، وکیل دادگستری، معمار و سایر ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای که اوقات خود را صرف انجام امور مراجعین خود می‌نمایند، اما وقت معین ایشان به هیچ‌یک از

1. Kozan v. Comstock

۲. برای نمونه در کتاب الاجاره نوشته میرزا حبیب‌الله رشدی، مسئولیت پزشک ذیل باب اجاره مطرح شده است.
 ۳. شایان ذکر است بیشتر مباحث فقهی در این خصوص، به ضمان اجیر در برابر کالای در اختیار وی اختصاص دارد، اما ضمان اجیر در برابر کالا نسبت به سایر خساراتی که به مناسبت ارائه خدمت به بار می‌آید، خصوصیتی نداشته و می‌توان از ملاک آن، بهره‌برد. (صفایی و شعبانی کندسری، ۱۳۹۴: ۵۸).

مراجعین اختصاص ندارد، در یک مفهوم کلی، اجیر مشترک به شمار می‌روند.^۱ در خصوص ضمان اجیر مشترک و مبنای مسئولیت وی از دیدگاه فقها باید بین فرض تلف مال نزد اجیر و اتلاف یا تسبیب آن توسط اجیر قائل به تفکیک شد. در فرض تلف مال نزد اجیر چهار دیدگاه در خصوص مبنای مسئولیت اجیر وجود دارد.

دیدگاه نخست: اگر مالی که برای انجام کاری نزد سازنده‌ای (مانند بافنده، جامه‌شوی، رنگرز یا دوزنده) است، تلف شود، فارغ از اینکه مال، نزد اجیر باشد یا مستأجر، مادامی که اجیر تقصیر نکرده باشد، مسئولیتی ندارد. (الشیخ الطوسی، ۱۳۸۷: ۲۴۱). همچنین اگر شخصی برای حمل کالا اجیر شده باشد و حین حمل، کالا تلف شود، فارغ از این که صاحب کالا همراه متصدی باشد یا خیر، متصدی مسئولیتی ندارد، مگر در فرضی که تقصیر کرده باشد یا اینکه اگر ناوایی را برای پختن نان در تنور یا فر اجیر کرده باشد و نان را بسوزاند، در صورتی که سوختن نان به دلیل هرم یا شدت آتش باشد، ناوا به دلیل کوتاهی خویش، ضامن است (الشیخ الطوسی، ۱۳۸۷: ۲۴۳). همچنین گفته شده است متصدی حمل دریایی (ملوان) در خصوص غرق شدن کالایی که حمل می‌کند مسئولیت دارد، اگر کوتاهی نموده باشد و اگر کشتی به دلیل باد و بدون کوتاهی او غرق شود، مسئولیت نخواهد داشت. بنابراین اگر در خصوص کوتاهی وی اختلاف شود، ارائه دلیل بر عهده مدعی است (ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰: ۴۶۸). همچنین اگر مال در دست صانع و بدون دخالت وی یا بدون کوتاهی یا بدون آنکه تعهدی داشته باشد، از بین برود، بر اساس اصل برائت و به این دلیل که ید او امانی است، ضامن نیست (الفیض الکاشانی، بی تا: ۱۱۴). در توجیه این دیدگاه گفته شده است: عدم ضمان اجیر در خصوص مالی که در اختیار اوست، نسبت به عدم ضمان مستأجر در خصوص مال الاجاره، اولی است؛ چرا که مال الاجاره برای مصلحت مستأجر نزد اوست؛ اما مال در اختیار اجیر، برای انجام عملی که به مصلحت مالک است در اختیار اوست (الرشتی، بی تا: ۱۲۶). همان طور که ملاحظه می‌گردد، بر اساس این دیدگاه مسئولیت، بر مبنای تقصیر در نظر گرفته شده و این دیدگاه می‌تواند قابل تطبیق با مسئولیت مبتنی بر تقصیر در سایر نظام‌های حقوقی باشد.

دیدگاه دوم: اجیر ضامن کالایی است که در اختیار او قرار گرفته و تنها در صورتی که ثابت نماید که تلف مال مستند به فعل او نبوده، مسئولیت نخواهد داشت. به طور مثال در خصوص صاحب

۱. از نظر فقهی، اجیر مشترک مترادف با «ارائه‌کنندگان خدمات» به طور کلی است، به همین دلیل است که فقها در این سرفصل به بررسی ضمان رنگرز، شوینده، متصدی حمل، خیاط، پزشک و غیره پرداخته‌اند. این در حالی است ارائه‌کنندگان خدمات لزوماً حرفه‌ای به شمار نمی‌روند.

شتری که توسط آن روغن حمل می‌نماید، در صورتی که روغن آتش بگیرد یا مورد سرقت قرار گیرد، اگر شهود عادل مبنی بر این موضوع ارائه نماید، مسئولیت ندارد، در غیر این صورت ضامن خواهد بود (الشیخ الصدوق، ۱۴۰۴: ۲۵۴). همچنین است در خصوص شوینده و زرگری که از ایشان سرقت شده باشد (الشیخ الصدوق، ۱۴۰۴: ۲۵۵). بر اساس این دیدگاه، اجیر تنها در صورتی مسئول نخواهد بود که بتواند عدم استناد زیان به فعل خود را اثبات نماید. بنابراین این دیدگاه می‌تواند با نظریه فرض تقصیر در سایر نظام‌های حقوقی قابل تطبیق باشد.

دیدگاه سوم: جامه‌شوی، خیاط و رنگرز و امثال آن‌ها ضامن زبانی هستند که به کالا وارد می‌کنند و نیز ضامن کالایی هستند که به ایشان سپرده می‌شود، مگر در فرضی که کالا ناگزیر از بین می‌رود و امکان جلوگیری از آن وجود ندارد (قوة قاهره) (الشیخ المفید، ۱۴۱۰: ۶۴۳ و نیز علم‌الهدی، بی‌تا: ۴۴۶). در توجیه این دیدگاه، این‌گونه استدلال شده است که استئمان عبارت است از اذن مالک یا شارع در قبض مال یا تصرف در آن در جهت مصلحت مالک، نه در راستای مصلحت قابض و نه ترکیبی از مصلحت مالک و قابض. ید امانی ناشی از قبض مال با اذن مالک یا شارع و برای مالک است، اعم از اینکه موجب دفع ضرر از او گردد یا منفعتی را برایش به ارمغان آورد. لذا این مفهوم خاص‌تر از مطلق اذن است. بنابراین هر مأذونی، امین نیست. ید ودعی، مرتهن، مستأجر، وکیل و مانند آن امانی است و ایشان جز با تعدی و تفریط ضامن نیستند چرا که قبض آن‌ها صرفاً برای مصلحت مالک است. اما در مثال‌هایی مانند صانع، طیب، اجیر و مانند آن، این اشخاص مال را برای مصلحت خود قبض می‌کنند و این مصلحت مطالبه اجرت است. مالک نیز مال را به ایشان تسلیم می‌نماید در جهت اصلاح نه افساد و اگر این اشخاص تصرف بدون ضمان داشته باشند، این موضوع به مصلحت مالک نیست (الحسینی، ۱۴۱۷: ۴۸۴ و ۴۸۵). بر اساس این دیدگاه اجیر ضامن مال است مگر در فرضی که قوة قاهره را اثبات نماید. بنابراین این دیدگاه در فقه با نظریه مسئولیت محض در سایر نظام‌های حقوقی قابل تطبیق است.

دیدگاه چهارم: برخی بر این باورند که: «هر عاملی که به او اجرت پرداخت شود که اصلاحی نماید اما افساد کند، ضامن است» (الطباطبایی الیزدی، ۱۴۲۰: ۶۷). آنچه در این دیدگاه موجب ضمان است، تجاوز از حدود اذن و اراده مالک است که مبنای اجاره اجیر قرار گرفته است. همچنین در خصوص شخص حمل‌کننده‌ای که بار را شکسته بود، گفته شده است: اگر ید او امانی بوده مسئولیت ندارد؛ اما اگر ید او امانی نبوده ضامن بار خواهد بود (الرشتی، بی‌تا: ۳۳۲) امانی یا غیرامانی بودن ید نیز عموماً به حدود اراده مبنای اجاره مربوط است. در خصوص پزشک نیز این‌گونه مسئولیت بر مبنای اراده در نظر گرفته شده است: پزشک، هر چند حاذق باشد، ضامن نقص یا تلفی

است که بیمار از فعل یا خطای او در انجام امور پزشکی متحمل گردد و ظاهر بر سقوط ضمان است در فرضی که بیمار یا ولی او با این موضوع موافقت نموده باشد (مشکینی، ۱۴۱۹: ۵۵۸). بنابراین، مسئولیت یا عدم مسئولیت پزشک تابعی است از اجازه بیمار یا ولی او که این موضوع نیز نمایانگر تبعیت مسئولیت از حدود اراده طرفین است. همچنین در خصوص اشیائی نظیر لباس‌ها که نزد صاحب حمام از بین برود، گفته شده است فارغ از اینکه کوتاهی کرده باشد یا خیر، مسئولیتی نخواهد داشت، مگر در فرضی که صاحب لباس از او درخواست مراقبت نموده یا برای مراقبت از لباس‌ها نیز اجرتی پرداخته باشد (مشکینی، ۱۴۱۹: ۴۷۰ و ۴۷۱). بنابر این دیدگاه، هر کس برای انجام کاری در خصوص مال دیگری اجیر شده باشد، در صورتی که آن مال را خراب کند، اگر از حدود اذن مالک تجاوز نموده باشد، ضامن خواهد بود.

این دیدگاه می‌تواند جمع سه دیدگاه پیش‌گفته نیز به شمار رود. توضیح آنکه در توجیه مسئولیت مبتنی بر تقصیر، فرض تقصیر و مسئولیت محض، اگرچه فقها با تمرکز بحث خود را به امانی یا غیر امانی بودن ید اجیر معطوف داشته‌اند و در نتیجه اختلاف نظری که در این خصوص وجود داشته، نتایج مختلفی را حاصل نموده‌اند. این در حالی است امانی یا غیر امانی بودن ید اجیر، از اراده طرفین در عقد اجاره منبعث می‌گردد. بنابراین «اراده» مبنایی است که می‌تواند حدود ضمان اجیر را در فقه روشن نماید. لذا آنچه در فرض تلف مال، موجب ضمان اجیر است، نقض تعهداتی است که به موجب قرارداد برعهده اجیر قرار گرفته است.

آنچه بیان شد، مبین مسئولیت اجیر در فرض تلف مال بود؛ اما ضمان اجیر در فرض اتلاف و تسبیب با ضمان سایر اشخاص تفاوتی ندارد. بنابراین در صورتی انتساب زیان به فعل او، اجیر ضامن جبران خسارت وارده خواهد بود. بنابراین خدمتگذار مانند جامه‌شوی و خیاط بابت زیانی که به کالا می‌رسانند فارغ از اینکه تقصیر کرده باشند یا خیر، ضامن هستند. خواه اجیر مشترک باشد یا غیر مشترک (علم‌الهدی، بی‌تا: ۴۴۶ و نیز المحقق‌الحلی، ۱۴۰۹: ۱۴۲). همچنین اگر صانع مال را از بین ببرد، ضامن خواهد بود حتی اگر چیره‌دست بوده و تفریط نکرده باشد. به همین سبب روایت است: «هر اجیری که به او اجرتی پرداخت شود که اصلاح کند اما افساد کند، ضامن است» (الحرالعالمی، ۱۴۱۴: ۲۷۱).

۲-۲. مبنای مسئولیت مدنی ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای در حقوق ایران

ارائه خدمات حرفه‌ای از این حیث که آیا نتیجه این خدمات، در نهایت نمود مادی و خارجی پیدا می‌نماید یا خیر، به دو نوع قابل تقسیم است: نخست؛ ارائه خدمات حرفه‌ای منتهی به تولید و عرضه کالا و دوم؛ ارائه خدمات حرفه‌ای صرف. از این نظر که هدف غایی ارائه خدمات حرفه‌ای در

نوع نخست، تولید و عرضه کالا است و کالای تولید شده به عنوان یک عامل بیرونی، نقش مهم و مؤثری در روابط اشخاص دارد می‌توان مبنای مسئولیت را در نوع نخست به صورت متفاوت از نوع دوم که در آن خدمات حرفه‌ای به صورت صرف و مجرد ارائه می‌گردد، مورد مطالعه قرار داد.^۱

۱-۲-۲. مبنای مسئولیت مدنی ناشی از ارائه خدمات منتهی به تولید و عرضه کالا

گاه ارائه خدمات از سوی ارائه‌کنندگان خدمات، در نهایت منجر به تولید و عرضه یک کالا می‌گردد. به طور مثال، دندان پزشکی که با قالب‌گیری از فک یک بیمار، دندانی مصنوعی برای وی می‌سازد، مهندسی که با به‌کارگیری از قواعد ریاضی، سازه‌ای را طراحی می‌کند، داروسازی که با استفاده از قواعد علم شیمی، دارویی را تولید و عرضه می‌کند، همگی خدمات خود را در نهایت به صورت کالا به جامعه عرضه می‌نمایند. بدیهی است در چنین فرضی حدود مسئولیت دندان‌پزشک، مهندس و داروساز، شباهت بسیاری با مسئولیت تولیدکننده کالا خواهد داشت که در دو فرض مورد بررسی قرار می‌گیرد:

اول؛ فرض مجرد بودن عامل زیان: توضیح آنکه عرف در استناد تلف به فعل یک شخص لزوماً به دنبال کشف حقیقت نیست. همچنان که در بحث تعدد اسباب، مسبب دانستن یک سبب از میان اسباب به منزله نفی سببیت سایر اسباب نیست، بلکه به دلیل تسهیل در رسیدگی قضایی به دعوای مسئولیت مدنی است (قربان‌پور، ۱۳۸۵: ۱۹). بنابراین، استناد زیان به فعل زیان‌بار جنبه اعتباری دارد و لزوماً کشفی و واقعی نیست. تا جایی که گفته می‌شود، کافی است بین فعل شخص و زیان،

۱. هرچند این تقسیم‌بندی به طور صریح در نظام‌های حقوقی مورد مطالعه ارائه نشده است؛ با غور در برخی آراء صادره از دادگاه‌های سایر نظام‌های حقوقی، می‌توان پی به تفکیک بین مبنای مسئولیت ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای منتهی به تولید کالا با ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای صرف برد. به طور مثال همان‌طور که پیش از این بیان شد، در دعوای سامونلز به طرفیت دیویس دادگاه مقرر داشت «زمانی که یک دندان‌پزشک تعهد می‌کند که برای بیمار خویش دندان مصنوعی بسازد، این تضمین ضمنی وجود دارد که دندان، متناسب با لثه بیمار ساخته شود». (Available at: <https://swarb.co.uk/samuels-v-davis-1943>, Last visited: 2020,02,23. همچنین در دعوای شرکت گریوز اند کمپانی به طرفیت بیهام میکل و شرکا که به دلیل طراحی سقف کارخانه به نحوی که تاب مقاومت در برابر لرزش‌های ناشی از حرکت جرثقیل را نداشت، مطرح گردید، دادگاه این‌گونه تصمیم گرفت که نه تنها شرکت مهندسی، تعهد خود را مبنی بر به‌کار بستن حد معقولی از مراقبت و مهارت، نقض کرده است؛ بلکه شرکت موصوف باید این موضوع را مدنظر قرار می‌دارد که سقف کارخانه باید برای هدفی که مورد نظر کارخانه‌دار است، مناسب باشد. Available at: <https://swarb.co.uk/greaves-and-co-contractors-ltd-v-baynham-meikle-and-partners-ca-1975>, Last visited: 2020,02,23. وجه مشترک این چنین آرائی که مبنای مسئولیت را متفاوت از سایر ارائه‌دهندگان خدمات در نظر گرفته‌اند، منتهی شدن ارائه خدمات به تولید کالا بوده است.

رابطه سببیت عرفی احراز شود، هر چند که در فاصله میان فعل و زیان عوامل دیگری نیز زمینه‌ساز را فراهم کند (میرشکاری، ۱۳۹۷: ۳۰۹). بنابراین، اگرچه گاه زیان با وجود واسطه و با استفاده از ابزار وارد می‌شود؛ اما عرف تردیدی در انتساب زیان به فعل آخرین شخص مختار نمی‌نماید. عدم تردید عرف، نقش واسطه‌ها را در ورود زیان به قدری کم‌رنگ می‌سازد که می‌توان وجود آن را نادیده گرفت و زیان را به صورت مستقیم به فعل شخص نسبت می‌دهد.

در خصوص زیان ناشی از کالاها نیز، در صورتی که اثبات شود زیان از عیب کالا نشأت گرفته است، عیب مستقیماً به تولید کالا مستند است و تولید بی‌هیچ واسطه به تولیدکننده استناد دارد. بنابراین عرف می‌تواند به سادگی وجود واسطه‌ها را نادیده انگارد و ارتباط مستقیم زیان به تولیدکننده را به صورت اعتباری برقرار سازد. بدین سان، در فرضی که زیان بدون استفاده زیان‌دیده یا دخالت سایر اشخاص، وارد شده و این زیان ناشی از کالا باشد، تولیدکننده به عنوان آخرین اراده‌ای که زیان می‌تواند مستند به فعل او (تولید کالا) باشد، مستند گردد، فارغ از اینکه کالا معیوب باشد یا خیر.

بنابراین اگر وجود عیب در کالا، می‌تواند نمایانگر تقصیر تولیدکننده در فرآیند تولید باشد، در فرض ورود زیان از کالا بدون دخالت سایر اشخاص، احراز رابطه سببیت بدون در نظر گرفتن تقصیر (عیب تولید) نیز میسر است و همین که رابطه بین زیان و کالا اثبات شود، بدون نیاز به اثبات عیب یا تقصیر، مسئولیت در نتیجه اتلاف برقرار خواهد بود. فارغ از اینکه ایراد خسارت از سوی کالا، بدون آنکه عامل دیگری دخیل در بروز زیان باشد، خود ظهور بر وجود عیب در کالا دارد.^۱

دوم؛ فرض تعدد عوامل زیان: زمانی که چند عامل در ورود زیان مؤثر هستند، مانند آنکه پزشکی دارویی را برای بیمار خود تجویز می‌کند و بیمار بر اثر استفاده از دارو، زبانی را متحمل می‌گردد، انتساب زیان به یکی از عوامل که برخی مباشر و برخی مسبب هستند، یکی از دشوارترین مباحث در حقوق مسئولیت مدنی است که این موضوع ذیل عنوان اجتماع سبب و مباشر در فقه و حقوق مورد بررسی قرار گرفته است (نک: امینی، ۱۳۹۷: ۵۵-۴۷).

در چنین فرضی اثبات وجود عیب در کالا به منظور قوت سبب نسبت به مباشر و انتساب عیب به کالا و به تبع آن به تولیدکننده کالا، ضروری است. به همین سبب است که ماده (۵۱۷) قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ در خصوص مبنای مسئولیت مهندسان ذی‌ربط ساختمان مقرر

۱. مانند آنکه دارویی، در حالت ثابت و بدون آنکه مورد استفاده قرار گیرد، به ناگاه مشتعل می‌گردد و این اشتعال منجر به انفجار شده و جان و مال اشخاص را دچار حریق کند. در این مثال، بدون آنکه نیازی به اثبات عیب دارو باشد، زیان ناشی از آن به داروساز منتسب است، اگرچه اشتعال ناگهانی دارو، خود ظهور بر عیب آن در زمان تولید دارد..

می‌دارد: «اگر ... کسی که عهده‌دار احداث ملکی است، بنایی را به‌نحو مجاز بسازد یا بالکن و مانند آن را با رعایت نکات ایمنی و ضوابط فنی که در استحکام بنا لازم است در محل مجاز احداث کند و اتفاقاً موجب آسیب یا خسارت گردد، ضامن نیست». همچنین ماده (۵۱۸) این قانون مقرر می‌دارد: «هر گاه شخصی بنا یا دیواری را برپایه محکم و با رعایت مقرراتی که در استحکام بنا و ایمنی لازم است احداث نماید، لکن به‌علت حوادث پیش‌بینی نشده، مانند زلزله یا سیل، سقوط کند و موجب آسیب گردد، ضامن نیست...».

بدین‌سان، زیان‌دیده برای انتساب زیان به شخص حرفه‌ای ناگزیر از اثبات تخلف شخص حرفه‌ای از حدود متعارف و الزاماتی است که قانون‌گذار برای تولید کالا در نظر گرفته است. با وجود این، همچنان که در مسئولیت قراردادی ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای بیان شد، به منظور تسهیل در جبران زیان ناشی از اقدامات ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای محاکم می‌توانند با توسل به اصولی نظیر اصل عدم، اثبات انجام تعهد متعارف را بر عهده شخص حرفه‌ای گذاشته تقصیر او را مفروض تلقی نمایند. بنابراین، اگرچه ممکن است ارائه‌دهنده خدمات رابطه قراردادی با مصرف‌کننده داشته باشد؛ از آنجا که در هر دو فرض مجرد بودن عامل یا تعدد عوامل، زیان ناشی از کالایی است که در نتیجه ارائه خدمات تولید شده است، مبنای مسئولیت اتلاف و تسبیب است. همچنان که گاه به رغم وجود قرارداد، قواعد ضمان قهری بر طرفین حکومت کرده (ایزانلو، ۱۳۹۳: ۲۲۸) و به همین دلیل است که گفته می‌شود اگر نتیجه تخلف از تعهدات قراردادی تلف مال باشد، مسئولیت ایجاد شده بر مبنای اتلاف و تسبیب بوده و ارتباطی به قرارداد ندارد (وحدتی شبیری، ۱۳۸۸: ۱۷۵).

۲-۲-۲. مبنای مسئولیت مدنی ناشی از ارائه خدمات صرف

در مواردی که زیان ناشی از ارائه خدمات صرف بوده و یا ارائه خدمات اساساً منتهی به تولید کالا نمی‌گردد، یا زیان ارتباطی به کالا ندارد، مبنای مسئولیت مدنی ارائه‌دهندگان خدمات، بسته به اینکه با طرف مقابل رابطه قراردادی داشته یا نداشته باشند، متفاوت خواهد بود.

۲-۲-۲-۱. در برابر طرف قرارداد

ماده (۲) قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان مصوب ۱۳۸۸/۷/۱۵ مقرر می‌دارد: «کلید عرضه‌کنندگان ... خدمات، منفرداً یا مشترکاً مسؤول صحت و سلامت ... خدمات عرضه شده مطابق با ضوابط و شرایط مندرج در قوانین و یا مندرجات قرارداد مربوطه یا عرف در معاملات هستند...». بنابراین می‌توان گفت ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای نیز به عنوان عرضه‌کنندگان خدمات حرفه‌ای، ضامن صحت و سلامت خدمات خویش هستند و نباید خدمات معیوبی را به مراجعین خود عرضه نمایند.

عیب نقصی است که از ارزش بکاهد یا انتفاع متعارف آن را از بین ببرد (کاتوزیان، ۱۳۸۷: ۲۳۲).^۱ تبصره ماده (۳) لایحه حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان مصوب ۱۳۷۲/۲/۸ هیأت وزیران که پس از مدت طولانی و با تغییراتی به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید در تعریف عیب مقرر می‌داشت: «منظور از عیب در این قانون نقص یا تغییر حالتی است که مصرف‌کننده از آن آگاه نباشد و ... یا ... خدمت عرضه شده با مشخصات اعلام شده آن مطابقت نداشته باشد». بند (۴) ماده (۱) قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان مصوب سال ۱۳۸۸ در تعریف عیب مقرر می‌دارد: «منظور از عیب در این قانون زیاده، نقیصه یا تغییر حالتی است که موجب کاهش ارزش اقتصادی ... خدمات گردد».

همان طور که ملاحظه می‌شود تضمین سلامت و صحت خدمات به شرایط مندرج در قوانین، مندرجات قرارداد و عرف در معاملات احاله شده است (بادینی، ۱۳۹۱: ۵۲۶) و از طرفی ملاک دقیقی برای تشخیص خدمت سالم از معیوب ارائه نشده است و به نظر می‌رسد کاهش ارزش اقتصادی خدمت در نتیجه زیاده یا نقیصه نیز معیاری است که با مراجعه به عرف قابل تشخیص خواهد بود.

به عنوان یک ملاک عرفی می‌توان گفت خدمات ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای زمانی معیوب به شمار روند، که متضمن عدم انجام یا نقص در انجام یکی از تعهدات ایشان باشد. به بیان دیگر، ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای به عنوان یکی از عرضه‌کنندگان خدمات، زمانی خدمت سالم و صحیح را ارائه کرده‌اند که کلیه الزامات قانونی و تعهدات قراردادی خود را مانند یک شخص حرفه‌ای متعارف انجام داده باشند. تبصره ماده (۱۹) قانون حمایت از مصرف‌کنندگان در تأیید این ملاک مقرر می‌دارد: «در صورتی که عرضه‌کنندگان ... خدمات از ایفاء هر یک از تعهدات خود در قبال خریدار خودداری کرده و یا آن را به صورت ناقص و یا با تأخیر انجام دهند، مکلفند علاوه بر انجام کامل تعهد، خسارت وارده را جبران نمایند».

در خصوص تعهدات ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای نیز توجه به این مهم ضروری است که در غالب موارد تعهدات این اشخاص، از نوع تعهد «به وسیله» است. یکی از معیارهایی که برای تشخیص تعهد به وسیله ارائه شده است، «انجام یا عدم انجام تعهد مبتنی بر احتمال» است.^۲ بنابراین اگر حصول نتیجه مبتنی بر احتمال باشد، تعهد به وسیله خواهد بود. به طور مثال تعهد پزشک،

۱. در فقه نیز عیب به نقصان وصفی گفته می‌شود که کالا را از وضعیت متوسط متعارف نزد جامعه تنزل داده و باعث کاهش قیمت گردد (الانصاری، ۱۴۱۵: ۳۶۲).

۲. برای مطالعه بیشتر در خصوص معیارهای تمییز تعهدات به وسیله و به نتیجه از یکدیگر، نک: تفرشی و مرتضوی، ۱۳۸۸: ۲۲-۲۰.

به‌کارگیری وسایل مناسب و دانش و تخصص در حدود متعارف است و بهبودی بیمار بر ذمه پزشک نیست (کازمی، ۱۳۸۴: ۱۰۸). همچنین است تعهد وکیل که ناظر بر تحصیل حکم به نفع موکل نیست و کافی است وکیل تمام اقداماتی را که لازمه دفاع از حقوق موکل است، در حد یک وکیل متعارف انجام دهد (بادینی، ۱۳۹۱: ۵۲۹). در مقابل اگر نتیجه مورد نظر بدون دشواری قابل دستیابی باشد، تعهد «به نتیجه» خواهد بود. متعهد به نتیجه باید دقیقاً آنچه را که در قرارداد به عهده گرفته است، انجام دهد (تفرشی و مرتضوی، ۱۳۸۸: ۱۳). مانند مهندس معمار که با انجام دقیق محاسبات ریاضی می‌تواند تحمل یک سازه را محاسبه کند و از فروریزی آن جلوگیری نماید.

بنابراین در صورتی که تعهد ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای از نوع تعهدات به نتیجه باشد، همین که نتیجه مورد نظر محقق نگردد، شخص حرفه‌ای مسئول خواهد بود، مگر اینکه اثبات نماید قوه قاهره مانع از اجرای تعهد وی شده است. لذا در چنین فرضی مبنای مسئولیت ارائه‌کنندگان خدمات، مسئولیت محض خواهد بود.

اما در فرضی که تعهد هر یک از ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای صرفاً تعهد به وسیله باشد، مسئولیت وی مبتنی بر تقصیر خواهد بود و برای تحقق مسئولیت لازم است اثبات شود که یکی از تعهدات انجام نشده یا به صورت ناقص یا با تأخیر انجام شده است.^۱ در چنین فرضی نیز، از آنجا که اثبات انجام تعهدات از سوی مراجعین ارائه‌کنندگان خدمات، به دلیل عدم اشراف بر جزئیات تعهدات و همچنین میزان متعارف اقداماتی که باید توسط ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای صورت پذیرد، محاکم می‌توانند با توسل به اصولی نظیر اصل عدم، اثبات انجام تعهد متعارف را بر عهده شخص حرفه‌ای گذاشته و با در نظر گرفتن فرض تقصیر، جبران زیان‌های ناشی از ارائه خدمات حرفه‌ای را تسهیل نمایند.^۲

۱. توجه به این مهم ضروری است که گاه، نقض یک تعهد، می‌تواند منجر به اتلاف گردد که زیان دیده می‌تواند با استناد به مسئولیت ناشی از ضمان قهری، بدون اثبات تقصیر و بر مبنای اتلاف، از شخص حرفه‌ای مطالبه خسارت نماید. به طور مثال شعبه ۲۲ دیوان عالی کشور در دادنامه شماره ۱۲۵۴/۲۲ مورخ ۱۳۶۹/۱۲/۶ در خصوص دندان‌پزشکی که در راستای ترمیم و تعویض پنج عدد از دندان‌های خوانده به تعدادی دیگر از دندان‌های وی آسیب وارد کرده بود، دندان‌پزشک را به جبران خسارت بر مبنای اتلاف محکوم نمود.

۲. این دیدگاه می‌تواند با آنچه در فقه اسلامی در خصوص مسئولیت مدنی اجیر بیان شد نیز مطابق باشد، همچنان که عده‌ای در جمع‌بندی نظر فقها در خصوص مبنای مسئولیت مدنی اجیر، نظر بر «اماره تقصیر» دارند. (بادینی و شعبانی کندسری، ۱۳۹۴: ۱۵).

۲-۲-۲-۲. در برابر سایر اشخاص

ورود زیان به اشخاص ثالث در نتیجه ارائه خدمات از سوی ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای جز در فرضی که ارائه خدمات منتهی به تولید و عرضه کالا گردد، به ندرت قابل تصور است. با وجود این ممکن است در نتیجه اقدامات یک وکیل یا یک پزشک، اشخاص ثالثی که با وی رابطه قراردادی ندارند، زیانی را متحمل گردند. به طور مثال در صورتی که وکیل بدون رعایت حدود متعارف و به قصد اطالۀ دادرسی اشخاص ثالثی را به دادرسی جلب نماید و از این حیث به این اشخاص یا به طرف مقابل دعوا و حتی به نظام قضایی کشور زیانی وارد گردد، این زیان قابل جبران خواهد بود. یا در صورتی که یک روان‌پزشک، با تجویز دارویی نامناسب منجر به تشدید اختلالات بیمار شده و از این جهت به اطرافیان بیمار زیان‌های مادی یا معنوی وارد سازد، بی‌تردید ضمان قهری برعهده او مستقر خواهد شد.

ماده (۱۸) قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان مقرر می‌دارد: «چنانچه ... خدمات عرضه شده توسط عرضه‌کنندگان ... خدمات معیوب باشد و به واسطه آن عیب، خساراتی به مصرف‌کننده وارد گردد، متخلف علاوه بر جبران خسارات به پرداخت جزای نقدی حداکثر تا معادل چهار برابر خسارت محکوم خواهد شد.»

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، قانون‌گذار از عبارت «مصرف‌کننده» استفاده کرده است. در خصوص معنای مصرف‌کننده در کشورهای مختلف، دیدگاه‌های مختلف و متفاوتی وجود دارد؛^۱ اما قانون‌گذار ایران در بند (۱) ماده (۱) همین قانون، مصرف‌کننده را این‌گونه تعریف می‌نماید: «هر شخص حقیقی یا حقوقی است که کالا یا خدمتی را خریداری می‌نماید». بنابراین ماده (۱۸) نیز صرفاً ناظر به مسئولیت قراردادی عرضه‌کننده خدمات است و نمی‌تواند مبنای مسئولیت وی در برابر سایر اشخاص تلقی گردد.

با وجود این، نباید پنداشت که عرضه‌کننده خدمات در برابر سایر اشخاص فاقد مسئولیت است؛ بلکه ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای بر اساس قواعد عام ضمان قهری مسئول جبران زیان‌های ناشی

۱. در معنای مضیق، مصرف‌کننده صرفاً طرف قرارداد است. اما این‌گونه نیست که همیشه شخصی که کالا یا خدمتی را تهیه می‌کند و طرف قرارداد عرضه‌کننده است از آن استفاده نماید. بنابراین در یک معنای وسیع‌تر و مبتنی بر لفظ، مصرف‌کننده هر کسی است که از کالا یا خدمت استفاده می‌نماید. لکن گاه اشخاصی هستند که بدون استفاده از کالا یا خدمت، متحمل زیان ناشی از آن می‌شوند. در این مفهوم مصرف‌کننده به معنای زیان‌دیده از کالا یا خدمات است. بدیهی است که پذیرش مفهوم اخیر، دامنه شمول قانون را گسترش داده و چتر حمایتی آن را بر تمامی زیان‌دیدگان خواهد گستراند. (بادینی، ۱۳۹۱: ۵۵۳).

از تقصیر خویش (نقض الزامات حرفه‌ای) در برابر اشخاص ثالث نیز هستند؛ چرا که احراز رابطه سببیت و استناد زیان به فعل این اشخاص، جز با اثبات تقصیر امکان‌پذیر نیست.

نتیجه

اگرچه مبنای مسئولیت مدنی در نظام‌های حقوقی فرانسه و کامن‌لا، مبتنی بر تقصیر است، اما از آنجا که اثبات تقصیر ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای به دلیل عدم برخورداری مراجعین ایشان از دانش و مهارت تخصصی آنان دشوار است، در مواردی مسئولیت محض این اشخاص در نظر گرفته شده. در نظام حقوقی فرانسه، در مواردی که تعهدات به نتیجه، نقض گردد و در نظام حقوقی کامن‌لا، در فرضی که خدمات حرفه‌ای منجر به تولید کالا گردد، نیازی به اثبات تقصیر ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای نیست.

مبنای مسئولیت مدنی این اشخاص باید از یک سو با ملاحظه رسالت‌های اجتماعی که برعهده ایشان است و از سوی دیگر با لحاظ این موضوع که مراجعین این اشخاص عموماً به دلیل عدم بهره‌مندی از دانش و مهارت تخصصی ایشان از اثبات تقصیر آنان عاجز هستند، تبیین گردد. لذا ضمن پاسداشت نهادهای حقوقی کشور، با استفاده از راهکارهای ارائه شده در سایر نظام حقوقی و با بومی‌سازی آن می‌توان به قاعده عام مبنای مسئولیت مدنی این اشخاص در حقوق ایران دست یافت. برای ایجاد توازن بین مسئولیت و رسالت اجتماعی که برعهده ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای است، در فرضی که ارائه خدمات منجر به تولید کالا می‌گردد، مسئولیت این اشخاص نظیر تولیدکنندگان کالا، با بهره‌مندی از مبنای بومی اتلاف و تسبیب، بدون نیاز به اثبات تقصیر تبیین می‌گردد. همچنین است مسئولیت ارائه‌دهندگان خدمات صرف، در فرض نقض یکی از تعهدات به نتیجه در برابر طرف قرارداد.

اما در فرضی که ارائه‌دهندگان خدمات صرف، یکی از تعهدات به وسیله خود را نقض نموده باشد و یا در نتیجه ارائه خدمات ایشان و نقض یکی از الزامات قانونی، زیانی به اشخاص ثالث وارد گردد، مسئولیت در صورت اثبات تقصیر توسط زیان‌دیده، برقرار خواهد شد.

بدین‌سان مشخص می‌گردد که مسئولیت مدنی اشخاص حرفه‌ای از مبنای واحد تبعیت نکرده و بسته به نوع خدمات ارائه شده و روابط قراردادی یا خارج قراردادی، مسئولیت ایشان تابع مبنای متفاوتی خواهد بود.

منابع

فارسی

- امینی، منصور و رشید عنایت‌تبار (۱۳۹۷). «بررسی تطبیقی مسئولیت مدنی سبب و مباشر در حقوق ایران و عامل مداخله‌گر در حقوق انگلستان»، مطالعات حقوق تطبیقی، دوره نهم، شماره ۱.
- ایزانلو، محسن (۱۳۹۳)، شروط محدودکننده و ساقطکننده مسئولیت در قراردادها، چاپ چهارم، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- بادینی، حسن (۱۳۹۱)، «نقدی بر مبنا و قلمرو مسئولیت مدنی عرضه‌کنندگان کالا و خدمات در قانون حمایت از مصرف‌کنندگان مصوب ۱۳۸۸»، تحقیقات حقوقی، شماره ۵۸.
- بادینی، حسن و هادی شعبانی کندسری (۱۳۹۷)، «مطالعه تطبیقی مبنای مسئولیت مدنی عرضه‌کنندگان خدمات در فقه امامیه، حقوق ایران و فرانسه»، حقوق تطبیقی، شماره ۱۱۰.
- تفرشی، محمد عیسی و عبدالوحید مرتضوی (۱۳۸۸)، «مطالعه تطبیقی تعهد به وسیله و به نتیجه در فقه، حقوق فرانسه و ایران»، پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، شماره ۱۵.
- جعفری‌تبار، حسن (۱۳۹۶)، مسئولیت مدنی کالاها، تهران: نگاه معاصر.
- صفایی، حسین و هادی شعبانی کندسری (۱۳۹۴)، «مبنای مسئولیت مدنی تولیدکنندگان کالا و ارائه‌دهندگان خدمات؛ مطالعه تطبیقی در حقوق ایران، اسلام، آمریکا و اتحادیه اروپا»، پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، شماره ۶.
- قربان‌پور، محمدمهدی (۱۳۸۵)، «تقصیر و رابطه سببیت در نظام مسئولیت مدنی»، مجله حقوقی دادگستری، شماره ۵۴.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۷)، عقود معین، جلد اول، چاپ دهم، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاشانی، سید صادق (۱۳۹۶)، مسئولیت مدنی ناشی از طراحی در صنعت ساختمان، تهران: شهر دانش.
- کاظمی، محمود (۱۳۸۴)، مسئولیت مدنی ناشی از اعمال پزشکی، پایان‌نامه برای اخذ مدرک دکترا، دانشکده حقوقی و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
- میرشکاری، عباس (۱۳۹۷)، رساله عملی در مسئولیت مدنی، چاپ دوم، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- نعمتی، شادمان، علیا صابری و آبتین حیدرزاده (۱۳۸۹)، «پروفشنالیزم (حرفه‌ای‌گری) پزشکی و آموزش آن به دانشجویان»، پژوهش در آموزش علوم پزشکی.
- وحدتی شبیری، حسن (۱۳۸۸)، «مبنای مسئولیت مدنی یا ضمان ناشی از تخلف از اجرای تعهد»، پژوهش‌نامه فقه و اصول، شماره ۸۲.

عربی

- الانصاری، مرتضی (۱۴۱۵ق)، المکاسب، جلد پنجم، قم: تراث الشيخ الاعظم.
- ابن ادریس حلی (۱۴۱۰ق)، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، جلد دوم، چاپ دوم، قم: مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين.
- الحرالعاملی، محمد (۱۴۱۴ق)، وسائل الشیعه، جلد ۱۳، قم: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.
- الحسینی، میر عبد الفتاح (۱۴۱۷ق)، العناوین الفقهیة، جلد دوم، چاپ دوم، قم: مؤسسة النشر الاسلامی التابعة

- لجماعة المدرسين.
- الرشتی، المیرزا حبیب اله (بی‌تا)، کتاب الغصب، بی‌جا.
- الشیخ الصدوق (۱۴۰۴ق)، من لا یحضره الفقیه، جلد سوم، چاپ دوم، قم: جماعه المدرسين فی الحوزه العلمیه.
- الشیخ الطوسی (۱۳۸۷ق)، المبسوط فی فقه الامامیه، جلد سوم، چاپ سوم، تهران: المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية.
- الشیخ المفید (۱۴۱۰ق)، المقنعه، قم: مؤسسة النشر الإسلامی التابعة لجماعة المدرسين بقم المشرفة.
- الطباطبایی الیزدی، محمدکاظم (۱۴۲۰ق)، العروة الوثقی، جلد پنجم، قم: مؤسسة النشر الإسلامی التابعة لجماعة المدرسين.
- علم الهدی، مرتضی (بی‌تا)، الانتصار فی انفرادات الامامیه، بی‌جا.
- الفیض الکاشانی (بی‌تا)، مفاتیح الشرایع فی فقه الامامیه، جلد دوم، قم: کتابخانه آیه اله مرعشی نجفی.
- المحقق الحلی (۱۴۰۹ق)، شرایع الاسلام فی مسائل الاحلال و الحرام، جلد دوم، چاپ دوم، تهران: نشر استقلال.
- مشکینی، علی (۱۴۱۹ق)، مصطلحات الفقه و معظم عناوینہ الموضوعية، جلد اول، قم: نشر الهادی.

انگلیسی و فرانسوی

- Bacache-Gibeili, Mireille. (2012). *Les obligations. La responsabilité civile extracontractuelle*, 2nd edn, Paris: Economica.
- Birks, Peter. (1996). *Wrongs and Remedies in the Twenty-first Century*, London: Society of Public Teachers of Law.
- Borghetti, Jean-Sebastien. (2016), *European Product Liability an Analysis of the State of the Art in the Era of New Technologies*, Product Liability in France, UK: Intersentia.
- Dyson, Matthew. (2018). *Regulating Risk through Private Law*, UK: Intersentia.
- Taylor, Simon. (2015). *Medical Accident Liability and Redress in English and French Law*, Cambridge University Press.
- Greenstreet, Bob; Greenstreet, Kaven; Schermer, Brian. (2015). *Law and practice for architects*, Architectural Press.
- Gulijk, Stéphanie van. (2009). *European Architect Law: Towards a New Design*, Maklu.
- Heisse, John R. (2011). "The Measure of Malpractice—A Rebuttal to the "Threshold Approach" to Evaluating Errors in Design", *Journal of the ACCL*.
- Hurd, Helen G. (1967), "who is a professional", *journal of cooperation extension*.
- Knapp, Viktor. (1983). *International Encyclopedia of Comparative Law*, Volume 11, Part 1, Martinus Nijhoff Publishers.
- Le Tourneau, Philippe. (2005). *Responsabilité Civile Professionnelle*, 2ème éd., Paris, Dalloz.
- Miller, Barry Josef. (1982). "Designing and building: the case for strict liability in tort", *Case Western Reserve Law Review*.

- Munson Prize. (1894). “The Liability of an Attorney for Erroneous Advice”, **Yale Law Journal**.
- Rastogi, Prateek. (2007). **Bolam Test**, JIAFM ISSN: 0971-0973.
- Rupert, Jackson. (1988), “Professional Liability”, **RSA Journal**, Vol: 136, No. 5384.
- Rupert, Jackson. (2015). **The Professions: Power, Privilege and Legal Liability**, Available at: https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2015/04/pnbalecture-_2_.pdf, last visited: 2020,2,20.
- Scott Degan, Nancy (1982), “a prescription for doctors: avoid warranties”, **Loyola law review**, Vol 28.
- Senkler, K.C. (1916). **British Columbia Reports**, The Law Society of British Columbia.
- Sutherland, Philip. (1984). “Solicitors' Liability for Negligence in Australia and the United Kingdom”, **The International and Comparative Law Quarterly**, Vol. 33, No. 2.
- Symmons, Clive R. (1975). “The Problem of the Applicability of Tort Liability to Negligent Mis-statements in Contractual Situations: A Critique on the Nunes Diamonds and Sealand Cases”, **McGill Law Journal**, Vol. 21.
- Taylor, Simon. (2015). **Medical Accident Liability and Redress in English and French Law**, Cambridge University Press.
- Viney, Genevieve. (1995). *Traite de droit civil introduction a la responsabilite*, Paris: libraire generale de droit et de jurisprudence.
- Greaves and Co (Contractors) Ltd V Bayham Meikle and Partners, 1975, Available at: <https://swarb.co.uk/greaves-and-co-contractors-ltd-v-baynham-meikle-and-partners-ca-1975>, Last visited: 2020,02,23.
- Parkway Co. v. Woodruff, 1993. Available at: <https://casetext.com/case/parkway-co-v-woodruff-1>, Last visited: 2020,02,23.
- Samuels v. Davis, 1943, Available at: <https://swarb.co.uk/samuels-v-davis-1943>, Last visited: 2020,02,23.